

Johann Amos Comenius (1592-1670) – og hans forbindelse med Danmark-Norge

En skitse

Af Thyge Winther-Jensen

»Grundlaget for både skabelsen og erkendelsen af alle ting er harmoni« (*Pansophia prodromus*)

Det er i år 400-året for den tjekkiske pædagog Johann Amos Comenius' fødsel den 28. marts 1592. Det er ikke en dag, der står megen blæst om herhjemme. Han kunne nok fortjene det, for han er et af pædagogikkens virkeligt store navne. Først og fremmest på grund af den overensstemmelse og harmoni mellem menneskesyn, verdensopfattelse og pædagogiske anbefalinger, som han forstod at tilvejebringe. I Comenius mødtes datidens pædagogiske reformbevægelse med de videnskabelige og filosofiske landvindinger, der fulgte i kølvandet på renæssancen, og omsattes i en stærkt personlig og fremadrettet pædagogik. Senere tiders pædagogiske tanker kommer klart til udtryk i hans forfatterskab, f.eks. enhedsskole, anskuelsesundervisning, selvvirksomhed, human tugt og en undervisning, der følger den naturlige udvikling. Flere forfattere har tillige i Comenius set grundlæggeren af pædagogikken som videnskab.¹

Her i Norden afholdtes der den 2.-4. april i år i Uppsala et Comenius-symposium med deltagelse af nordiske og tjekkiske forskere. Indbydere til symposiet var Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien og Kungl. Vetenskapsakademien sammen med Institutionen för ide- och lärdomshistoria, Pedagogiska institutionen og Slaviska institutionen ved Uppsala universitet. Blandt deltagerne var den i Norge bosatte, men i Tjekkioslovakiet fødte, *Milada Blekastad*, forfatter til den sidste store Comenius-bibliografi fra 1969: *Comenius. Versuch eines Umrisses von Leben, Werk und Schicksal des Jan Amos Komensky*.²

På symposiets første dag åbnede Uppsala universitetsbibliotek en udstilling om »J. A. Comenius och hans verksamhet i Sverige«. Til efteråret er det tanken at fejre 400-året ved et lignende symposium ved Oslo Universitet.

Tidligere runde dage er blevet markeret, om end beskedent, her i Norden. Den 28. marts 1892 holdt nordmanden *G. Fasting* et foredrag om Comenius i »Selskabet til videnskabelighedens fremme« i Bergen. Den afsluttende del af foredraget blev op-

trykt i »Vor Ungdom« samme år. Endvidere havde den ene af tidsskriftets redaktører, *Herman Trier*, i tilknytning hertil en længere artikel om Comenius med titlen »Fra Comeniuses Samtid« (skrevet allerede i 1874). Den handler om hans skolegang, de böhmisk-mähriske brødre, akademiet i Herborn samt om David Pareus, en af Comenius' lærere ved universitetet i Heidelberg, der øvede en betydelig indflydelse på ham. Samme år afholdtes en mindefest i Kristiania den 15. november, hvor *Otto Anderssen*, titulær professor i pædagogik, holdt et senere publiceret foredrag om Comenius.³

Vender vi os til 350-året, så skrev adjunkt, mag. art. *Edward Dirkinck-Holmfeld* artiklen »Amos Comenius. Et 350-års minde«.⁴ Den tager sit udgangspunkt i hans pansofi. I samme anledning udsendte inspektør *Poul Müller*, Statens pædagogiske Studiesamling, en fortegnelse over Studiesamlingens Comenius-litteratur. Det ville have været en passende opgave i forbindelse med 400-årsdagen at få denne fortegnelse ført up to date, evt. sammen med den litteratur, som Det kgl. Bibliotek rummer.

I det følgende er det intentionen, i forbindelse med en kort præsentation af hans liv og de vigtigste dele af hans forfatterskab, tillige at inddrage hans forbindelse med Danmark. Hans pædagogiske principper bliver med andre ord ikke særskilt behandlet.

Barndom og ungdom

Comenius blev (sandsynligvis) født i den gamle fæstningsby Uhersky-Brod i Mähren. Forældrene tilhørte den böhmisk-mähriske brødremenighed, et protestantisk trossamfund, hvis skæbne hans egen blev nært forbunden med livet igennem. Begge hans forældre døde, mens han endnu var dreng. Først da han var 16 år gammel begyndte han at lære latin på brødreskolen i Prerov. Et mål for hans læreiver er, at han knap tre år senere – allerede i 1611 – kunne lade sig immatrikulere ved universitetet i Herborn i Tyskland. Her studerede han teologi og filosofi i to år. Det var i Herborn han gennem en af sine lærere *Joh. Hein. Alsted* stiftede bekendtskab med bl.a. den spanske pædagog Luis Vives' arbejder og Ratichius' didaktiske kampskrift Memorial.

Ratichius, en af forløberne for 1700-tallets pædagogiske reformbevægelse, som Comenius senere kom til at stå som hovedrepræsentant for, fremlagde ved rigsdagen i Frankfurt i 1612 sin plan for en reform af hele det samlede skolevæsen.⁵ Gennem en ny metode lovede han at sætte enhver i stand til hurtigt at lære latin, græsk, kaldæisk, arabisk, hebræisk eller et hvilket som helst andet sprog. En af hemmelighederne ved metoden var at begynde med modersmålet. Metoden lovede ikke blot mirakler på sprogundervisningens område, den ville også gøre det muligt at opretholde ét sprog, én regering, og én religion. Det var tanker, der tiltrak sig opmærksomheden i en tid, hvor de politiske og religiøse modsætninger var så store, at de få år senere, i 1618, skulle kaste store dele af Europa ud i en opslidende 30-årig religionskrig. Det var også tanker som disse, der senere forbandt de religiøse forsoningsbestræbelser med de pædagogiske reformtanker.

To unge professorer ved universitetet i Giessen *Joachim Jungius* og *Christoph Helvicus*, blev sammen med kolleger i Jena bedt om at give en udtalelse om Rati-

Den danske udgave af Comenius: Orbis sensualium pictus. Her fra 2. udg. 1721 (Danmarks Pædagogiske Bibliotek). Den første danske udg. kom i 1672.

chius' metode. De begejstredes begge i den grad for den, at de sagde deres stillinger op for at følge Ratichius til Augsburg, hvor han skulle forsøge sig med metoden. Augsburg ligger ikke langt fra Herborn, så forsøget i Augsburg blev fulgt med stor interesse herfra – også af Comenius, der jo var kommet til Augsburg året før. Hans beundring for Ratichius stammer fra denne tid. Selv mødte han ham aldrig, men Jungius blev hans ven, og Helvicus, der døde tidligt, mindedes han med taknemmelighed.

Når dette nævnes, er det, fordi der her er en første forbindelse til datidens pædagogiske Danmark. Blandt Helvicus' elever senere i Giessen befandt der sig en mand ved navn *Jens Dinesen Jersin*, der havde været rektor ved ridderakademiet i Sorø og lærer for Christian IVs børn.⁶ Han blev senere biskop i Ribe. Jersin havde sat sig på skolebænken igen for hos Helvicus at lære den nye metode at kende. Han blev senere forfatter til en større og mindre latinsk grammatik, der med sine korte og klare regler og ved anvendelse af det danske sprog, navnlig for begyndere, efter datidens

forhold var et stort fremskridt.⁷ Sjælen i 1600-tallets danske pendant til den europæiske, pædagogiske reformbevægelse var ellers rigsråden og den dybt religiøse Holger Rosenkrantz »den lærde«, en slægtning til Tyge Brahe og ven med Helvicus. Han var tillige personligt bekendt med Ratichius.

Ratichius formåede aldrig selv at realisere sin metode. Han var med sit mistænksomme væsen ikke til sinds at indvi andre i den. Måske var han også lidt af en charlatan. De to professorer indså snart umuligheden af at få et samarbejde i gang og forlod ham. Helvicus vendte tilbage til Giessen, hvor han førte det gode, der var at lære af Ratichius ud i livet. Som det beskedne, ydmyge og måske også lidt naive menneske Comenius var, så bevarede han sin beundring for Ratichius livet igennem og omtaler ham med ærbødighed i forordet til den latinske udgave af »Den store Undervisningslære«. Med tiden overstrålede han ham dog ganske, men han har utvivlsomt modtaget nogle vigtige første impulser fra ham, bl.a. forståelsen af modersmålets betydning.

Det var også i Herborn, at Comenius udkastede ideen til en art leksikon, et mægtigt »theatrum« (skueplads), bestående af tre dele, svarende til Guds tre bøger (Den hellige Skrift, naturen og sproget): *Theatrum Sanctae Scripturae*, *Theatrum universitatis rerum*, og *Thesaurus linguae Bohemicae*. Værket, der for størstedelens vedkommende desværre er gået tabt, betragtes af mange forskere som forløberen til den senere pansofi.

Efter en rejse gennem Tyskland og Nederlandene immatrikuleredes han i sommeren 1613 ved universitetet i Heidelberg. Han kom her under påvirkning af professor *David Pareus*, der med iver talte for en udsoning af lutheranere og calvinister. (Det er især David Pareus, som Herman Trier beskæftiger sig med i ovennævnte artikel fra 1874). Sandsynligvis er allerede her grunden blevet lagt til hans tanker om en fredelig udsoning af hele menneskeheden, der er et fremtrædende træk ved hans forfatterskab.

Efter afslutningen af sin studietid vendte han i 1614 tilbage til Prerov, hvor han overtog ledelsen af sin gamle skole. Han lod sprogundervisningen her begynde med tekster i stedet for med grammatik, hvilket dog allerede de gamle humanister, som f.eks. *Erasmus* havde gjort sig til talsmand for.

Opholdet i Prerov varede i 4 år. I 1618 blev han kaldet til præst (i 1616 var han blevet ordineret) i *Fulnek* for brødrene der og tilsynshavende ved skolen.

Men 1618 var også det år, hvor de ydre begivenheder begyndte at tage fart. Efter Tilly's sejr ved Det hvide Bjerg i 1620 blev katolicismen atter enerådende i Böhmen og Mähren, og Comenius og hans familie blev tvunget til at forlade *Fulnek*. Hans papirer blev brændt og hans kone og to børn døde af pest.

Et par år levede han under jorden, men i 1622 slog han sig ned i Brandys i Böhmen, hvor han bl.a. forfattede skrifterne *Truchlivy* og *Verdens labyrint og hjertets paradis*.⁸

Trøsteskriftet *Truchlivy* fandt ad snirklede stier vej til Danmark-Norge, idet biskop Paasche i Bergen, der var en nær ven til ovennævnte Holger Rosenkrantz, i sommeren 1627 lod en lille bog *Trauern über Trauern und Trost über Trost* oversætte til dansk. Forfatteren kendte han ganske vist ikke, men han vidste, at bogen oprindelig

var skrevet på »ungarsk eller et andet sprog« og var udkommet på tysk i Pressburg 1626. Han havde lånt den af Oluf Parsberg i Bergen, der netop var vendt tilbage fra en stor rejse rundt i Vesteuropa. Bogen udkom i 1628 under titlen *Bedrøffuelse offuer Bedrøffuelse oc Trøst offuer Trøst*. Baggrunden for skriftet er de lidelser, som folk og kirke må gennemgå. Det skildrer den sorgfuldes dialog med sin forstand og sin tro, ingen af de to giver trøst. Lindringen kommer først med skildringen og forståelsen af Jesu egen lidelsesvej.

Som historien viser, skyldes det mest en tilfældighed, at det netop var dette af Comenius' skrifter, der først fandt vej til Danmark, men måske var det ikke så tilfældigt endda, for også her var der på dette tidspunkt brug for trøst. I Jylland blev gårde og landsbyer lagt øde under general Wallensteins hærgen. At det var Guds straf var kun de færreste i tvivl om. Der gik på det nærmeste en religiøs vækkelse over landet. Behovet for et skrift af denne art var i høj grad til stede. Det udkom i fire oplag.

På omtrent samme tid – i 1624 – giftede Comenius sig for anden gang. Året efter blev han sendt til Leszno i Polen, et af menighedens hovedsæder, for at forberede brødrenes ankomst. På tilbagevejen følte han sig stærkt tiltrukket af nogle åbenbaringer, som en schlesisk garver, Christoph Kotter, havde haft om habsburgernes og pavedømmets undergang og grundlæggelsen af tusindsårsriget.

Mange har undret sig over, at disse – og senere – profetier i den grad gjorde indtryk på Comenius, at han oversatte dem til böhmisk og støttede dem i forordet. »Dette mystiske træk i Comenius' Religiositet, som også giver sig Udslag gennem hans senere Liv, og som skulde volde ham selv megen Modgang, hænger«, som Victor Kuhr på sin omstændelige måde forklarer »sammen med det brede, udogmatiske i hele hans Tænkemåde, der ... har begunstiget en udogmatisk (»universel«) Karakter ved hans Pædagogik, men altså indenfor den samme Personlighed har kunnet føre til en besynderlig Overtro – der dog har holdt sig isoleret i Forhold til Comenius' pædagogiske Virksomhed. Snarere kan der ses en Forbindelse mellem den berørte Overtro og Brødremenighedernes dybt religiøst bevægede Sindelag, og endnu mere med de ireniske og chiliastiske Overvejelser, der senere (o. 1628) lod Comenius blive optaget med Andreä som Mellemmand i et (navnlig til England knyttet) hemmeligt (»naturfilosofisk«) Broderskab; den dybeste Grund må dog utvivlsomt søges i hans eget sangvinske og derfor godtroende Temperament«. Selskabet der hentydes til er *Societas Christiania*. Forbindelsen med Andreä fik, som vi senere skal se, stor betydning for Comenius. Det var ham, der tændte »faklen«, dvs. bibragte ham forestillingen om pansofien som midlet til en »emandatio rerum humanarum«, til en forbedring af de menneskelige forhold.

I landflygtighed

Efter fordrivelsen nåede menigheden i 1628 til byen Leszno i Polen. Opholdet her beskrives i alle biografier som en tid, hvor han havde lidt af den ro, som han søgte hele livet igennem. Her udgav han sin første egentlige lærebog i latin *Janua linguarum reserata* (Sprogenes åbne dør, 1631), der forskaffede ham europæisk berømmelse. Han skrev tillige på tjekkisk *Den store undervisningslære*. Bogen er aldrig

oversat til dansk, men derimod til svensk flere gange (sidst ved Thomas Kroksmark i 1989). I tilknytning til »Undervisningslæren« skrev han *Informatorium der Mutterschule* om opdragelsen af de 0-6 årige. Bogen blev i 1874 oversat til dansk af Jean Pio med titlen »Moderskole«.

I 1633 udsendte han det besynderlige, men på mange måder spændende værk *Synopsis physicae* (Sammenfatning af fysikken), hvor han søger at forene Bacons naturiagttagelse med bibelen som erkendelseskilde.

Det var også i Leszno, at de første skriftlige tilkendegivelser vedrørende pansofien så dagens lys: *Prodromus pansophiae* (Forløberen for filosofien, 1636), *Conatum pansophicorum dilucidatio* (Oplysning om det pansofiske forehavende, 1639) og *Pansophia diatyposis* (Grundrids af pansofien, 1639-41).

Den pansofiske idé slog især an i England, som Comenius besøgte i efteråret 1641. Her skrev han *Via lucis*, (Lysets vej). Midlet til menneskehedens frelse ser han i udbredelsen af et universelt lys over hele menneskeheden, byggende på det størst mulige kendskab til Gud og naturen. Redskaberne, der er brug for, er universelle lærebøger, universelle skoler, et universelt kollegium af fromme, indsigtsfulde mænd samt et universelt sprog. Det pansofiske sandhedsls skal spredes til alle samfundsgrupper, rige såvel som fattige, til alle folkeslag og til alle trosretninger. Ad pædagogisk vej skal der således bringes en universel harmoni til veje. I *Via lucis* ser man for første gang pansofien bevidst bragt sammen med pædagogiske reformønsker som midlet til opnåelse af universel forsoning og harmoni.

På grund af politiske vanskeligheder måtte planerne om et pansofisk akademi i England imidlertid skrinlægges foreløbig. I stedet modtog Comenius en invitation fra den i Sverige bosatte hollandske købmand *Ludvig de Geer* om at komme til Sverige. Denne bragte ham i forbindelse med den svenske rigskansler *Axel Oxenstierna*, der bad ham om at realisere sine pædagogiske ideer i Elbing i Østpreussen, men også om at skrinlægge pansofien.

Når Comenius modtog dette bestillingsarbejde, hænger det sandsynligvis sammen med to forhold. Dels fik han en understøttelsessum stillet i udsigt for arbejdet, ikke alene til sig selv, men også til menigheden, dels satte han sin lid til, at det var Sverige mere end noget andet land, der i den sidste ende var udset til at befri hans hjemland.

Tiden i Elbing varede til 1648 – samme år som den westfalske fred berøvede menigheden den sidste mulighed for at vende tilbage til hjemlandet. I Elbing brugte han bl.a. tiden til at udarbejde nye udgaver af sine tidligere lærebøger samt forskellige ordbøger og grammatiklærebøger. Det vigtigste værk fra denne tid, hvor pansofien blev lagt på hylden, var *Methodus linguarum novissima* (Den nyeste sprogmetode, 1648). Den adskiller sig markant fra Den store Undervisningslære.

Berøring med Danmark-Norge

Der er ikke i denne fremstilling af de mest markante begivenheder fra tiden i Leszno og Elbing og i omtalen af hans vigtigste værker i samme tidsrum meget, der knytter forbindelsen til Danmark. For at finde den må vi lidt længere ned i historien.

Et udgangspunkt er de mange hemmelige selskaber, der dengang florerede overalt

i Europa. Der var flere af dem, som Comenius på en eller anden måde havde tilknytning til. Et af dem var det tidligere omtalte *Societas Christiana*, der var blevet oprettet af J. V. Andreä, forfatter til utopien *Reipublicae christianopolitanae descriptio* (Beskrivelse af den kristne stat, 1619). Bogen gjorde stort indtryk på Comenius, idet den, helt i overensstemmelse med hvad han selv forsøgte, forbandt Bacons filosofi med et religiøst reformprogram, hvori pædagogiske foranstaltninger indtog en helt central plads.

Selskabet, der var protestantisk, ønskede kristendommen udbredt efter lidt andre principper end f.eks. katolikken Campanella, der var forfatter til en anden utopi, *Civitas solis* (Solstaten, 1623). Det var lykkedes Andreä i al hemmelighed at få samlet en større gruppe af indflydelsesrige personer omkring sig med det formål at modarbejde »antikrists« indflydelse på kulturområdet. Man må tænke på, at modreformationen var i fuld gang, og at den indflydelse, der – ikke mindst på det pædagogiske område – udgik fra jesuiterordenen, *Societas Jesu*, på denne tid var på sit højeste.

Blandt de initiativer, der udgik fra selskabet, var udsendelsen af et programskrift, som Andreä havde forfattet, til 12 udvalgte personer, deriblandt den danske prins Frederik (den senere kong Frederik III) og den tidligere omtalte Holger Rosenkrantz.

Skal vi forfølge dette spor videre, må vi imidlertid over et andet hemmeligt selskab, Antilia, der også var under indflydelse af Andreä, men som ønskede at bekæmpe *Societas Jesu* med dets egne midler, bl.a. gennem et forbedret skolevæsen. Medlemmerne af dette selskab holdt netop til i Elbing (og Danzig). Blandt medlemmerne befandt sig bl.a. brødrene Hartlib og den skotske præst ved det engelske handelskompagni i Elbing, *John Dury*. Det er sandsynligt, at også Comenius har været medlem af dette selskab i betragtning af det store arbejde Samuel Hartlib senere udførte i London til fremme af hans tanker.

Det er imidlertid John Dury, der i denne sammenhæng er den mest interessante. Han var under stærk indflydelse af datidens ireniske litteratur. Da det engelske handelskompagni opløstes, besluttede han at vie sit liv til udsoningen mellem trosretningerne, først og fremmest de protestantiske. Hans liv udviklede sig til én lang rejse i kirkefredens tjeneste.

I første omgang søgte han at påvirke den svenske konge Gustav Adolf i Tyskland og førte timelange samtaler med ham om kirkefreden, der jo var et af tidens brændende spørgsmål. Senere begav han sig til Sverige for at vinde den svenske regering for de ireniske bestræbelser dér, stærkt støttet af Comenius' velynder, hollænderen de Geer; denne ønskede fri religionsudøvelse i Sverige for sine landsmænd, som i vid udstrækning var calvinister. Comenius gav Dury sit plejebarn, den meget sprogkyndige *Peter Figulus*, med som sekretær og rådgiver.

Af forskellige politiske årsager strandede Durys forehavender i Sverige. Under det 2-årige ophold udviklede han imidlertid nye kontakter, bl.a. med den danske gesandt i Sverige *Peder Vibe*, der havde studeret i Giessen og var en begejstret tilhænger af den nye reformbevægelse. Vibe inviterede gentagne gange Dury til Danmark, da han mente, at der var bedre grobund for hans tanker dér. Det samme gjorde

de rigskansler Christian Friis. Oxenstierna havde intet at indvende herimod, da den svenske og danske reformbevægelse var enige om at stræbe mod en ny tid i den sande kristendoms tegn, mod en almindelig og udbredt fred i de tre nordiske kongeriger.

Antagelsen om den bedre danske grobund må bygge på, at Dury på et tidligere tidspunkt, ca. 1636, sandsynligvis har besøgt Helsingør, hvor han traf sammen med Tyge Brahes søster, den tidligere omtalte Holger Rosenkrantz, hans søn Gunde Rosenkrantz og biskoppen i Lund, Peder Winstrup. »Muligvis« skriver Milada Blekastad »stammer interessen hos denne kreds for Comenius' undervisningsmetode netop fra denne tid«, dvs. fra mødet med Dury.

Spørgsmålet er så, om denne gennem Dury formidlede interesse for Comenius satte sig spor i Danmark. Selv om det kan være vanskeligt i dag at vurdere Durys indflydelse, så er det en kendsgerning, at der blandt Rosenkrantz' tidligere elever på gården Rosenholm var personer, hvis sympatier for det ireniske forbandt sig med en stærk interesse for Comenius' pædagogik.

Holger Rosenkrantz var ikke alene særdeles virksom i forbindelse med oprettelsen af ridderakademiet i Sorø, men stod også i forbindelse med de lærere fra udlandet, der blev trukket til stedet, f.eks. den berømte hollandske filolog Johannes Meursius. Om han også havde en finger med i spillet, da den ivrige beundrer af Comenius, tyskeren *Johan Raue*, i 1639 blev udnævnt til professor i veltalenhed ved ridderakademiet, er måske tvivlsomt, men valget af Raue faldt godt i tråd med de synspunkter og ønsker om pædagogiske reformer, der trivedes i kredsen omkring Rosenkrantz.

Personligt finder jeg det ikke utænkeligt, at Rosenkrantz hellere havde set Comenius selv komme. Desværre havde Oxenstierna allerede lagt beslag på ham. Og når både Holger Rosenkrantz og Christian Friis var så ivrige efter at møde Dury, var det så ikke for gennem ham at forhøre sig om og knytte forbindelsen til Comenius? Vi må lade spørgsmålene stå åbne. Og da man ikke kunne få mesteren selv, faldt valget på Raue.

Raue var en af de mange tyskere, som trediveårskrigen havde gjort hjemløs. Der foreligger fra hans hånd en del arbejder navnlig om romersk krigshistorie og i tilknytning til Cæsar, Livius og Cornelius Nepos. De er ganske vist forsvaret ved disputats af adelige elever, men skyldes væsentlig Raue selv.¹⁰ Påvirkningen fra Comenius lader sig tydeligt påvise.¹¹ Han fik dog ingen varig betydning som lærer, idet han allerede i 1646 blev afskediget og »gänzlich cassieret« for det vi i dag ville kalde embedsforsømmelse og samarbejdsvanskeligheder.

Mackeprang beskriver ham som »et uroligt hoved« og en stor drivert, der benyttede enhver lejlighed til at rejse bort, når hovmesteren ikke var tilstede.¹² Men måske stak der andet bag. Blekastad beskæftiger sig med ham i flere sammenhænge.¹³ Bl.a. beretter hun, at ovennævnte Figulus, Durys sekretær, besøgte Raue i Sorø, hvorfra han arbejdede på at indføre Comenius' metode i Danmark. Raue ville ganske vist selv skrive skolebøgerne og kun bruge Comenius' »metafysik«. Hos akademiets ledelse og det mægtige adelsparti, der stod i et spændt forhold til Christian IV, stødte Raue imidlertid ind i vanskeligheder, der blev forstærket af hans karakter. Deraf op-

stod der en plan om, at han med den danske konges understøttelse skulle slå sig ned i Danzig for dér at udarbejde sin metode i samarbejde med Comenius.

I årene 1644-45 foretog Raue en rejse til Prøjsen og Polen med dette formål. Det var ved tilbagekomsten fra denne rejse, der kom til at vare halvandet år, at han blev afskediget. Samarbejdet med Comenius blev ikke til noget. Comenius' venner så forskellen mellem de to bestræbelser og lagde sig hindrende i vejen for samarbejdet. Efter afskedigelsen lykkedes det den danske konge at udvirke et ekstraordinært professorat for Raue i Danzig, helt uafhængig af Comenius. Herefter fortaber hans tilknytning til Danmark sig.

Eksemplet Raue siger lidt om, hvorledes datidens pædagogiske tanker via de hemmelige selskaber formidledes videre til indflydelsesrige personer omkring konge og rigsråd. Det viser også, hvorledes det nære, idealistiske forbund mellem pædagogisk reform og religiøs forsoningsbestræbelse gang på gang bliver trængt i defensen af den politiske realisme, således som den f.eks. kommer til udtryk hos den svenske kansler Axel Oxenstierna. Endelig siger det også lidt om den centrale position Comenius indtog i hele denne bevægelse. Det forekommer ikke – som ovenfor antydnet – usandsynligt, at man også fra dansk side var interesseret i gennem Dury under en eller anden form at knytte forbindelsen til Comenius. Måske havde endda grobunden for hans tanker været bedre her, således som den danske gesandt i Sverige Peder Vibe mente. Til gengæld antyder fundet af et nyt Comeniuskrift, at Comenius personligt nærrede langt større tillid til den svenske end til den danske konge.¹⁴

De sidste år

Med Johan Raue ophører – så vidt vides – den spinkle berøring mellem Comenius og Danmark. Den westfalske fred var et hårdt slag for Comenius og brødremenigheden. I de efterfølgende år fik han tilbuddet om i *Saros Patak* at forestå opbygningen af en pansofisk skole. Det var her han skrev den berømteste af sine lærebøger *Orbis Pictus* (1658), der i de næste 200 år udkom i utallige oplag og oversattes til en lang række sprog. Danmarks pædagogiske Bibliotek ejer et eksemplar af 2. udgaven af den danske oversættelse fra 1721, *Den ganske Verden fuld af de Ting som kand sees oc sandsis Afmaled* ved J. H. Rhodius. (1. udgaven på Det kgl. Bibliotek er bortkommet).

Efter indtagelsen og afbrændingen af Leszno i 1656 opløstes brødremenigheden. Resterne af den måtte atter drage i landflygtighed. Sine sidste år tilbragte Comenius i Amsterdam »som Maria ved Jesu fødder«, hvor først en samlet udgave af hans pædagogiske arbejder i 1657 udkom på latin under titlen *Opera didactica omnia*. Men sine sidste kræfter brugte han på sin gamle kærlighed, pansofien. Fra fundet i Halle i 1935 ved vi i dag, at det lykkedes ham at færdiggøre sit pansofiske livsværk *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica* (Universel overvejelse til forbedring af menneskers forhold). Til det sidste bevarede han troen på, at blev pansofien færdiggjort, ville den på afgørende vis bidrage til forsoningen mellem alle verdslige og religiøse modsætninger. Konsultationsværket er et sådant middel til tilvejebringelse af universel harmoni og »forbedring« af mennesket og dets forhold. Det siger sig selv, at opdragelsen, *pampaedia'en*, spiller en central rolle heri.

Endnu engang fastslås den universelle dannelses principper: at lære alle, alle ting og grundigt (»omnes omnia omnino«).¹⁵ Det vil sige en fællesmenneskelig dannelse, der søger at forstå en sammenhæng i tilværelsen, overvinde et kaos og bygge bro mellem kulturer og sprog. Det er ikke uforståeligt, at Comenius i vore dage opfattes som en pædagogisk tænker af format og aktualitet.

Noter

1. F.eks. Otto Anderssen, se note 3. Det samme gør Karl von Raumer i sin *Geschichte der Pädagogik* fra 1842.
2. Milada Blekastad, *Comenius. Versuch eines Umrisses von Leben, Werk und Schicksal des Jan Amos Komensky*. Oslo og Prag 1969. På dansk foreligger en mindre biografi af K. Grue-Sørensen, *Comenius*. Kbh. 1961.
3. Otto Anderssen, *Den moderne Opdragelsesvidenskabs Grundlægger*. Foredrag ved Mindefesten i Kristiania 15. Nov. 1892. Kra. 1893.
4. *Vor Ungdom*, aug. 1942, s. 53.
5. Se F. Linderstrøm Langs disputats fra 1903, *Wolfgang Ratichius. Et Bidrag til Pædagogikkens Historie*.
6. *Sorø. Klosteret. Akademiet gennem Tiderne*, Kbh. 1924, s. 445.
7. *Sorø*, op.cit. s. 590 f.
8. Oversat til norsk af Blekastad, *Verdens labyrint og hjertans paradys*. Oslo 1955.
9. Victor Kuhr, *Det pædagogiske System i Comenius' Didactica Magna*, Disputats. Kbh. 1912, s. IX.
10. *Sorø*, op.cit. s. 427f og 601.
11. Se Karen Skovgaard-Petersen, »Non scholæ sed vitæ – en programerklæring for latinundervisningen ved Sorø Akademi« i *Uddannelseshistorie 1991*. 25. årbog fra Selskabet for Dansk Skolehistorie, s. 243-51. I artiklen påviser forfatteren med stor tydelighed forbindelsen til Comenius i de principper, som Raue lægger til grund for oplæringen i sprog og historie.
12. *Sorø*, op.cit. s. 427.
13. *Blekastad*, op.cit. s. 376, s. 389, s. 413.
14. Jiri Benes, *Die Votiva acclamatio – ein neuer kosmologischer Fund*, Upubliceret manus fremlagt ved Comenius-symposiet i Uppsala april 1992.
15. For en uddybning af hans pædagogiske principper kan der henvises til Thyge Winther-Jensen, *Undervisning og menneskesyn*, Kbh. 1989, s. 61-91.